

ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 29, Ağustos 2016, s. 360-372

Yayın Geliř Tarihi / Article Arrival Date
10.06.2016

Yayınlanma Tarihi / The Published Date
17.08.2016

Dr. Erol ÇETİN

Milli Eđitim Bakanlığı, Felsefe ve Din Bilimleri ABD Din Felsefesi Bilim Dalı
erolcetin.er@hotmail.com

KIERKEGAARD'IN ÖZNEL HAKİKATE YÖNELİK GÖRÜŐLERİNDE ÖNE ÇIKAN HUSUSLAR¹

Öz

Varoluşçuluğun kurucusu olarak kabul edilen Kierkegaard, öznel hakikate yönelik çok önemli görüşleri olan bir düşünürdür. Kierkegaard'ın özne ve öznel hakikat üzerine ortaya koyduğu görüşlerin, içinde bulunduğu çağın felsefi anlayışına ve genel gidişatına tepki niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. İnsanların özne olmaya cesaret edemediklerini sık sık vurgulayan Kierkegaard, bu duruma karşı özne, öznellik ve öznel hakikati düşüncesinin temel unsurları olarak benimsemiştir. O, nesneye karşı özneyi, nesnellige karşı öznelliği, nesnel hakikate karşı öznel hakikati kendisine ölçüt alır. Bu yaklaşımını hemen hemen bütün eserlerinde görmek mümkündür. Kısacası içinde bulunduğu çağın öznelliği yok sayan ve nesnelliliği sorgusuz sualsiz benimseyen tavrına karşı gösterdiği sert tutumunun onun düşünce dünyasını besleyen en temel kaynak olduğu söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Varoluşçuluk, Özne, Öznellik, Hakikat, Öznel Hakikat.

¹ Bu makale Kierkegaard'a Göre Özne-Nesne İlişkisi" adlı doktora tezinden üretilmiştir..

PROMINENT ASPECTS OF KIERKEGAARD'S VIEWS ABOUT SUBJECTIVE TRUTH

Abstract

Kierkegaard, who is regarded as the founder of existentialism, has very prominent views about subjective truth. It is possible to say that Kierkegaard's remarks about subject and subjective truth are as a response to the philosophical understanding and general situation of his time. Kierkegaard constantly emphasised that people did not dare to become a subject, as opposed to this, subject internalized subjectivity and subjective truth as primary elements of his ideas. He takes subject as opposed to object, subjectivity as opposed to objectivity and subjective truth as opposed to objective truth as a criterion. It is possible to see this approach nearly in all his works. In short, it could be said that his harsh feel towards the era that ignores subjectivity and embraces objectivity without questioning forms the fundamental ground of his world of thought.

Keywords: Existentialism, Subject, Subjectivity, Truth, Subjective Truth.

GİRİŞ

Hakikat; “doğru olduğuna, sorgulama yapmaya gerek duymayacak derecede kesin olarak inanılan olgu, durum ya da inanç”tır.² Dolayısıyla, hakikat varoluşsal içerim ve uzantılara da sahiptir. Nitekim öznel varoluş alanıyla ilgili hakikatlere öznel hakikatler denir.³

Varoluşçulara göre, öznel hakikat, zaman içindeki benim, gerçek kişinin hakikatidir. Nesnel hakikat ise zaman dışı olanın hakikatidir. Nesnel hakikate ulaşmak benim kendi dışıma çıkmam demektir. Oysa “Benim hakikatım” ifadesindeki “benim”(mineness) somut bireye ve bu somut bireyin hakikate tutkuyla yaklaşmasına işaret eder. “Benim” olan, aynı zamanda, “her ne pahasına olursa olsun” tutkuyla sarıldığım şeydir. Bu yüzden varoluşumun temeli olarak benim olan hakikatin nesnel bir hakikat olması mümkün değildir.⁴ Bu bağlamda Kierkegaard “benim için hakikat”i nesnel hakikatten ayrı ele almıştır.

Varoluşçu filozoflar geleneksel hakikat kavramını yetersiz gördükleri için reddederler. Aslında hakikatin bu türü, anlayışı nesnelleştirmeyi amaçlayan hakikat türü olarak tanımlanabilir. Ancak hakikatin en temel türü, varoluşun somutluğuna ait olan hakikattir. Kierkegaard özellikle “öznelğin hakikat” olduğunu ifade eder. Kierkegaard'ın felsefi söylemi onun nesnel hakikatin soyutluğuna tepki olarak kullandığı terimlerde açığa çıkar.⁵

Varoluşçu filozoflar yukarıda da vurgulandığı üzere öznelliğe ve bireyliğe büyük önem verirler. Öznellikten kalkarak bireyciliğe ulaşırlar. Örneğin, Kierkegaard için birey ana gerçek olup toplum değersizdir. Ona göre toplum, kamu ve eşitlik gibi hususlar bireyin varlığını tehdit eder. Bireyin varlığını korumak için bunlardan uzaklaşıp kendine yönelmesi gerekir. Çünkü

² Ömer Demir ve Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s.127.

³ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2005, s. 1309.

⁴ Hakan Gündoğdu, “Varoluşçu Felsefelerdeki Bazı Ortak Özellikler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII, Sayı 1, 2007, s.112-113.

⁵ John Macquarrie, *Existentialism*, The Westminster Press, London 1972, s.104.

birey ancak yalnızlık, boğuntu, kaygı ve umutsuzluk içinde kendini bulur ve kendi üzerinde derinleşir.⁶ Kierkegaard insan varoluşunun bilimsel bir araştırma ve çözümleme nesnesiymiş gibi ele alınmasını reddeder. Bu bağlamda, hemen hemen bütün varoluşçuların insanın nesnelendirilmesine, onun, doğanın, tarihin, toplumsal çevrenin, biyolojik ve fiziksel güçlerin ürünü haline getirilmesine karşı çıkarlar. Sürekli bir özne olarak insanın emsalsizliğine vurgu yaparlar.⁷ Nitekim varoluşçu felsefenin önemli isimlerinden Nikolay Berdyaev de nesnelendirmenin bir sembolleştirme olduğunu vurgular. Ona göre nesnelendirme hakikat olmayıp sadece hakikatin bir izidir. Berdyaev de Kierkegaard gibi hakikatin bizzat özne içerisinde var olacağına inanır.⁸ Kierkegaard'ın tavsiyesinin güç kaynağını oluşturan temel unsur onun özne olmak zorunda olduğumuzu vurgulamasıdır. Ona göre bu her bireyin yüzleşmesi gereken “en yüksek” vazifedir.⁹

Kierkegaard'a Göre Öznel Hakikat

“Öznellik hakikattir” veya “hakikat öznelliktir” ifadesinin Kierkegaard'ın felsefesinin sloganı haline geldiği söylenebilir. Bu slogan onun felsefesinin önemli ve etkili yönlerinden biridir. Hakikat ve özneliğin birbirine çok yakından bağlı olduğu fikrini Kierkegaard'ın bütün eserlerinde doğrudan veya dolaylı bir şekilde görmek mümkünse de o bu iddiasını net bir şekilde *Felsefe Parçalarına Bilimsel Olmayan Sonuçlandırıcı Notlar* adlı eserinde ortaya koyar. Bu ifadeyi de orada kullanır. Kierkegaard, “hakikat nedir?” “ne tür bir öznellik?” ve “ne tür bir hakikat?” gibi soruları sorarak hakikat ve öznellik kavramları hakkında Antik çağdan beri süregelen tartışmaların açıklığa kavuşmasına gayret etmiştir.¹⁰

Felsefe Eski Yunan'dan beri hakikat olarak eşyanın özünü araştırır. Öz, duyularla tanınmayan, bir olan, hiçbir zaman değişmediği halde, değişen ve duyularla tanınan bütün varlıkların esası olan ve onları var kılan şeydir. Eşyanın özünü ele almayı gaye edinen filozoflar aslında bu duyularla tanınmayan meçhulü araştırmakla işe başlıyorlardı. Varoluşçular, akli karanlıklarda kaybeden bu hareketin tersine var olan, bilinen ve duyularla tanınandan işe başladı. Böylece hakikati tanımaya çalışmak varoluş felsefesinin temeli oldu. Bu felsefenin kullandığı metot, gerçek varoluşu yakalayarak onda derinleşmektir. Bu metodu esas alan düşünürlerin başında Kierkegaard gelir. O, gerçek varoluş hadisesini ruhsal hayatta aramıştır. Ona göre hakikat; objektif, evrensel ve gayrişahsî olanda değil subjektif olandadır. Subjektiflik ise ferde bulunur.¹¹

Kierkegaard'a göre hakikat mantıkî bir delilin geçerliliğini göstermek ya da tarihsel bir olgunun gerçekten var olduğunu kanıtlamak değildir. *Felsefe Parçalarına Bilimsel Olmayan Sonuçlandırıcı Notlar*'da filozofların hakikati genelde düşünme ve varlık veya tasarım ve gerçeklik arasındaki uyumluluk olarak görme hatasına düştüklerini öne sürer. Ona göre hakikati, düşünmeyle varlığın birliği olarak tarif eden deneyselciler de hakikati, düşünümle gerçekliğin uyumu olarak gören idealistler de statik bir hakikat modeline sahiptir. Kierkegaard'ın hakikat yorumu bunlardan tamamen farklıdır. O, hakikatin; hakikilik, sadakat ve dürüstlük kavramlarına dayandığını vurgular. Ona göre hakikilik bir fikir ve nesne arasındaki uyum değildir. Bilakis

⁶ Asım Bezirci, “Önsöz”, Jean-Paul Sartre; *Varoluşçuluk* içinde (Çev. Asım Bezirci), Say Yayınları, İstanbul 2005, s.11.

⁷ Hakan Gündoğdu, a.g.m., s.101.

⁸<http://www.chebucto.ns.ca/Philosophy/Sui-Generis/Berdyaev/qo.htm> 14.07.2014

⁹ Alastair Hannay, *Kierkegaard*, London-New York: Routledge Press, 1991, s. 53.

¹⁰ Kamuran Gödelek, *Kierkegaard*, Say Yayınları, İstanbul 2010, s.85.

hakikilik insanın eylemleri ve içselliği arasındaki uyumdur. İçsel olarak inandığımız şeyle çeliştirdiğimiz zaman kendimizi sahte, kendimize yabancı hissederiz.¹²Kierkegaard, bu sadakat ve içsellikten hareketle hakikati öznellik temelinde anlamlandırmaya çalışır. Ona göre hakikat öznelliktir.

Kierkegaard, hakikatin düşünce ve var olma arasındaki uyum olduğuna inanır. Ona göre bu anlaşma iki yolla kurulabilir: Düşüncenin var olmaya uymasını sağlayarak ya da var olmanın düşünceye uymasını sağlayarak.¹³ Kierkegaard'a göre hakikatler var olmanın düşüncede hakiki temsilinin ya da düşüncenin var olmada hakiki temsilinin sonucudurlar.¹⁴

Kierkegaard'a göre hakikat, benim seçtiğim hakikattır. Mantıksal argümanla ulaşılan ve herkese açık olan hakikat değildir.¹⁵ Bu noktada benzer bir yaklaşımı Nikolay Berdyaev'de de görürüz. Berdyaev'e göre de kanıtlanma mantığa ait bir tekniktir ve onun hakikatle hiçbir alakası yoktur. Yani mantığa ait bir teknikle hakikate ulaşılamaz.¹⁶ Bilen olarak ben daha baştan hakikatte ikamet ederim ve onun vazgeçilmez parçasıyım diyen Berdyaev, hakikati insan olarak kendinde kendi vasıtasıyla bilebileceğini vurgular. Ona göre yalnızca bir varolan varoluşu bilebilir.¹⁷

Kierkegaard'ın "Özne/Subjektif hakikat" kavramı dünyayla olan ilişkimizin niteliğiyle alakalıdır. Bu ilişkimizde içe dönük ve samimi olursak hakikati ifade edebiliriz. Burada temel sorun eşyanın harici durumuyla önermesel bir uygunluk sağlamak olmayıp asıl olan kendi varlığımızın yoğunluğudur. Yani asıl sorun herhangi bir şey hakkında doğru önermeler elde etmekten ziyade insani ilişkinin hakikat niteliğine ulaşabilmektir.¹⁸ Sonuç olarak kendinden önce gelen birçok düşünürün aksine Kierkegaard insanın en önemli yönünün akıl değil tutku olduğunu iddia eder. Ona göre hakikate sadece tutkuyla özsel varoluşunu gerçekleştiren birey sahip olabilir. Onun bu çözümlemesinin felsefede yeni bir çıkış açmış olduğu söylenebilir.¹⁹

Kierkegaard'a göre varoluşsal hakikat daha önce de belirtildiği üzere subjektiftir. İnsan öznesinden bağımsız tam bir objektif bilgi imkânsızdır. Çünkü bilgi daima bir birey ya da zihin tarafından filtrelenir. Böylece bireyin subjektif durumlarının bilgi üzerinde etkili olması kaçınılmazdır. Bu yüzden hakikat subjektiftir. Hakikatin bu subjektifliği nedeniyle, varlığı anlamak için doğrudan insandan hareket etmek gerekir.²⁰ Kierkegaard'a göre objektif gerçekler ve yargılama sonucu elde edilen sonuçlar doğrudan doğruya ifade edilebilir. Ancak bir sujeve ait gerçek, bir kimseden öbürüne sözle aktarılamaz.²¹Kierkegaard'a göre hakikat eğer varolan bireyler için ulaşılabilir bir şeyse, onun sadece öznel olarak bilinebilir olması gerekir.²²

¹¹ Nurettin Topçu, *Varoluş Felsefesi/Hareket Felsefesi* (Yayına Haz. Ezel Erverdi ve İsmail Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul 1999, s. 13.

¹²Kamuran Gödelek, a.g.e., s. 94.

¹³M. G.Piety, "The Epistemology of the Postscript",*Kierkegaard's Concluding Unscientific Postscript A Critical Guide* (Ed. Rich Anthony Furtak), Cambridge University Press, New York 2010, s.192.

¹⁴ M. G.Piety, a.g.m., s.197.

¹⁵Hakan Gündoğdu, a.g.m., s.114-115.

¹⁶<http://www.chebucto.ns.ca/Philosophy/Sui-Generis/Berdyaev/qt.htm>14.07.2014

¹⁷Nikolay Berdyaev, *İnsanın Yazgısı*, (Çev. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 16.

¹⁸ Gunnar Skirbekk ve Nils Gilje, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi* (Çev. Emrah Akbaş ve Şule Mutlu), Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s.438.

¹⁹ Kamuran Gödelek, a.g.e., s.8.

²⁰ Latif Tokat, *Varoluşçu Teoloji*, Karadeniz Yayıncılık, Rize 2007, s.63.

²¹Roger L. Shinn, *Egzistansiyalizmin Durumu* (Çev. Şehnaz Tiner), Amerikan Bord Neşriyat, İstanbul 1963, s. 63.

²² Louis P. Pojman, "Kierkegaard on Justification of Belief", *International Journal For Philosophy of Religion*, Vol. 8, Issue2, 1977, s.80.

Kierkegaard'a göre rasyonel kanıt bize sadece doğru yaşamakta olduğumuzu entelektüel olarak gösterebilir. Onun bizi ikna etmesi imkânsızdır. Bu yüzden Kierkegaard'ın gözünde kesinsizlik ya da belirsizlik öznel hakikat açısından bir kusur olmayıp hatta onun özünü meydana getirir. Ona göre kesinsizlik, insan yaşamı açısından en önemli şey olan seçme özgürlüğümüzün doğal bir sonucudur.²³Bilim ve nesnel düşünmeyle uğraşmak Kierkegaard'a göre insanın seyirci kalma ve kendi başına seçme zorunluluğundan kaçma isteğinden kaynaklanır. Bu davranışın karşısına "hakikat öznelliktir" iddiasıyla çıkar.²⁴ Hakikatin öznellik ve içsellik olduğunu müstear isimli yazılarında göstermeye çalıştığını belirten Kierkegaard'a göre, öznel hakikat Hristiyanlığın en yüksek noktasıdır.²⁵

Kierkegaard, hakikat öznelliktir dediğinde, dünyanın nesnel araştırmalardan ziyade kişisel ve başkasına aktarılamayacak önseziyle bilineceğini vurgular.²⁶ Nesnel felsefecinin karşısına öznel felsefeciyi diken Kierkegaard'ın başdüşmanı, düzen getirendir. Hayatta bilginin kavrayamayacağı şeylerin olduğunu söyler. Var olan bireyin kendi var oluşuyla, yazgısıyla ilişkisinin sonsuza kadar süreceğini iddia eder.²⁷"Öznellik hakikattir" tezine sık sık vurgu yapan Kierkegaard'a göre varolan bir kişi için nesnel hakikat soyutluğun sonsuzluğuna benzer.²⁸

Kierkegaard sürekli özneyi temele alarak hakikati elde etmede "bilimsel olmayan" bir bakış açısının önemini vurgular.²⁹ Ona göre, öznel hakikat ahlâkî bir niteliğe sahip olup sadece varoluşa getirildiği zaman geçerli hale gelir. Kierkegaard'a göre bir fikir yalnızca bir olanakken değersizdir. O gerçekleştiği anda ortaya çıkan hakikat tarzını önemser. Bu bağlamda ona göre öznellik alanında yaşanmayan bir hakikat, hakikat olamaz. Varoluşun dinamik bir süreç olduğunu öne süren Kierkegaard'a göre, öznellik olarak hakikatin sabit,ezeli ve ebedi olması imkânsızdır. Çünkü hayat devamlı olarak değişir.³⁰

Kierkegaard'a göre hakikate bir fikrin gerçekliği tam olarak temsil etmesiyle ulaşılmaz. Hakikate ancak olanak gerçekliğe dönüştüğü zaman yani birey tarafından kabul edilip yaşandığında ulaşılır. Bu hakikat düşünülmekten öte yaşanmıştır. Dinî yaşam için gerekli olan hakikat de budur.³¹ Sonuç olarak Kierkegaard'a göre, insanın kendisini bütün benliğiyle adadığı şey o insanın hakikatidir.³²

Varoluşun nesnel bakış açısından ziyade öznel bakış açısıyla ele alınması gerektiğini vurgulayan Kierkegaard konuyla ilgili olarak şunları söyler:

"Varolan kişi için saf düşünce ulaşılması imkânsız bir hayaldir. Saf düşüncenin rehberliğinin sağladığı yardımla varolmak ancak Danimarka'yı küçük bir Avrupa haritasıyla gezmeye benzer ki bu haritada Danimarka kalem ucundan daha geniş bir büyüklüğe sahip değildir.³³...Varoluş nesnel bir bakış açısıyla ele alındığında elde edilecek hakikat tahmini

²³ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s.1001.

²⁴ Will Durant, *Felsefenin Öyküsü* (Çev. Ender Gürol), İz Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 473.

²⁵Soren Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments* (Ed. and Trans. Howard V. Hong, Edna H. Hong), Princeton University Press, Princeton 1992, s.278-279.

²⁶Will Durant, a.g.e., s. 469.

²⁷ Jean Wahl, *Varoluşçuluğun Tarihçesi* (Çev. Bertan Onaran), Payel Yayınevi, İstanbul 1999, s.11-12.

²⁸Soren Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments*, s.313.

²⁹Kamuran Gödelek, a.g.e., s.88.

³⁰Kamuran Gödelek, a.g.e., s.95.

³¹Kamuran Gödelek, a.g.e., s.90.

³²Hakan Gündoğdu, a.g.m., 113.

³³Soren Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments*, s.310-311.

yargılardan öte bir şey değildir. Oysa varoluş öznel bir bakış açısıyla ele alındığında içsellik onlar için hakikat olacaktır. Çünkü hakikatin kesinliği özneliktir.”³⁴

Kierkegaard'a göre kendi varoluşumuz sadece “orada duran” bir şeyden daha fazla bir şeydir. O yaşanmak zorundadır. Yani öznel düşüncenin eyleme dönüşmesi zorunludur. Bu durum öznelliğimizin temel ögesi olup bizi öznel gerçeğe götürür. Öznel gerçekliğin nesnel kriterleri yoktur.³⁵ Hatta bazı varoluşçuların iddia ettiği gibi hakikatin bizzat ona şahit olan kişi dışında herhangi bir kriteri yoktur.³⁶

Kierkegaard, hakikatle; nihai ilgilerimiz, kişinin varoluşsal hakikati ve kişinin Tanrı'yla ilişkisi gibi birçok açıdan ilgilenir.³⁷ Kierkegaard'a göre, her birimizin hakikati ayrı ayrı kavraması gerekir. İçselliğin esas anlamı budur.³⁸ Buradan hareketle Kierkegaard, öznel olarak hakikatin elde edilmesinin onun nesneyi kendisine mal etmesi yoluyla mümkün olabileceği üzerinde derin bir şekilde düşünmüştür ki hakikatin bağımsız geçerliliğine böyle bir kendine mal etme tarzıyla ulaşılır. Nesnellik onun hareketinden bağımsız şekilde varolamaz.³⁹ Varoluşçu felsefenin önemli isimlerinden birisi olan ve nesnelliğe yönelik önemli izahlarda bulunan Nikolay Berdyaev de bu konuda Kierkegaard'la aynı anlayışa sahiptir. Ona göre nesneleştimek anlamı tahrip eder. Anlamı anlamak için insan nesneye girmelidir. Yani ona katılmalıdır. Ancak şurası unutulmamalıdır ki bu katılma nesneleştirme değildir.⁴⁰

Kierkegaard'ın öznellik ve bireyciliği, onu soyut düşüncenin ve spekülative felsefenin tümüne karşı olma noktasına getirmiştir. Onun gayesi öznelliktir, “varoluşsal” düşünmedir. Varolmak demek ise müşahhas kişisel varlığa sahip olmak demektir.⁴¹ Bu bağlamda R. Z. Friedman, Kierkegaard'da öznelliğin; irrasyonelizm, akla karşı olma ve öznelcilikle eşdeğer bir anlama sahip olduğunu iddia eder.⁴²

Kierkegaard'ın yazılarında öznellik kavramının dereceli olarak gelişim gösterdiği görülür. Kierkegaard öncelikle “benim için hakikat”i nesnel hakikatten tamamen ayırır.⁴³ Kierkegaard nesnel hakikatin tam karşısına koyduğu benim için hakikatin mahiyetini şu şekilde izah eder:

“Açıklığa kavuşturmaya ihtiyacım olan asıl şey; -bütün eylemlerin öncesinde mutlaka bilginin gelmesi gerekliliğini hariç tutarsak- neyi bilmem gerektiği değil, ne yapacağımıdır. Kendi kaderimi anlama, Tanrı'nın aslında benden neyi yapmamı istediğini bilme sorunudur. Aslolan bir hakikat bulmak, yani benim için olan hakikati bulmaktır. Yani uğruna yaşamayave ölmeye can atacağım fikri bulmaktır. Ve burada sözde objektif hakikati bulmamın

³⁴Soren Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments*, s.218.

³⁵ Paul Strathern, *90 Dakikada Kierkegaard* (Çev. Murat Lu), Gendaş Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 47.

³⁶<http://www.chebucto.ns.ca/Philosophy/Sui-Generis/Berdyaev/qt.htm>14.07.2014

³⁷Murray A. Rae, *Kierkegaard and Theology*, t&t Clark Press, New York 2010, s.39.

³⁸Kamuran Gödelek, a.g.e., s.53.

³⁹James Brown, *Kierkegaard, Heidegger, Buber And Barth: Subject and Object in Modern Theology*, Collier Books, New York 1962, s.90.

⁴⁰Nikolay Berdyaev, a.g.e., s. 13.

⁴¹Jean T. Wilde and William Kimmel, “Soren Kierkegaard”, *The Search for Being: Essays From Kierkegaard to Sartre On The Problem of Existence* (Ed. and trans. Jean T. Wilde and William Kimmel), Noonday Press 1962, s. 50.

⁴²R. Z. Friedman, “Kant and Kierkegaard: The Limits of Reason and the Cunning of Faith”, *International Journal for Philosophy of Religion*, Vol. 19, Issue 3, 1986, s.3.

⁴³George F. Seftler, “Kierkegaard's Religious Truth: The Three Dimensions of Subjectivity”, *International Journal For Philosophy of Religion*, Vol. 2, Issue 1, 1971, s.43.

ne faydası olacak? Ya da filozofların sistemleriyle düşünsem ve onları hesaplaşmaya çağırırsam, her ortamda tutarsızlıklarına vurgu yapsam ne olacak?”⁴⁴

Görüldüğü üzere Kierkegaard'a göre öznel, içsellik hakikat olup bu Hristiyanlık için hayatı bir durumdur.⁴⁵ Ona göre eğer bir Hristiyanî hakikat varsa, o sadece öznelde kendini gösterir. O asla nesnelde tezahür etmez.⁴⁶

Kierkegaard'ın varoluş ve hakikat konusunda tavrı nettir. Ona göre hakikat özeldir. Hakikatin öznel olması ise onun varoluş düşüncesinden kaynaklanır. Kierkegaard, varoluş içindeki birey için nesnel hakikatin olamayacağını iddia eder.⁴⁷ Kierkegaard, insan varoluşunun kalbinde yatan şeylerin “öznel” ve “maneviyat” olduğunu görür. Arzular, ümitler, korkular ve sevgiler olmadan insanın varolması mümkün olmayacaktır. Çünkü insan seçim ve eylemle mümkün olacaktır. Kierkegaard'a göre insani bilgi tamamen insana ait olmalıdır ve hakiki insan yaşamının canlılığını taşımalıdır. Ona göre hakikati saf tarafsızlık ya da saf nesnelde bulmak ve onu saf mantığın bir konusu olarak ele almak imkânsızdır.⁴⁸ Kısaca söylemek gerekirse, Kierkegaard'ın öznel hakikat anlayışını şekillendiren temel unsur kişinin kendini hakikate adanmasıdır. Ona göre kişiyi hakikate götürecek olan şey bu adanmışlıktır. Kişi bütün benliğiyle kendini kattığı ölçüde hakikate ulaşacak ya da bunun tam tersine kendisini soyutladığı ölçüde hakikatten uzaklaşacaktır. Onun nesnel hakikate tepki göstermesinin temel nedeni nesnel hakikatin soyutluğudur.

Kierkegaard'a göre, tarih ve bilimin gerçekleri dış dünya ile bağlantılı nesnel hakikatler olup dış kriterlere başvurarak doğrulanabilir. Yani nesnel hakikat ne dendiğine bağlıdır. Öznel hakikat ise bir şeyin nasıl ifade edildiğine bağlıdır.⁴⁹ Bu bağlamda öznel hakikatten söz eden kişinin ne söylediğinden ziyade nasıl söylediği ve bu söylediğini varoluşsal olarak nasıl desteklediği önemli olmaktadır. Her ne kadar söylenen paradoksal, hatta çelişik olup söyleyen bunun farkında olsa da yine de söylediğinin öznel olarak hakikat olduğu konusunda ısrarcı olabilir. Bu durum Hristiyan inancında oldukça belirgindir. Kierkegaard'a göre öznel hakikat tanımı aynı zamanda bir iman tanımıdır. Riskin olmadığı yerde iman yoktur. Hristiyan müminin Tanrı'nın varlığı konusunda nesnel hakikat ve kanıtı başvurması anlamsızdır. Çünkü bu dünyada insan olarak doğan ve ölen Tanrı'nın durumu bizatihi paradokstur. Çünkü böyle bir durumda zamandışı bir hakikat zaman içinde varlığa gelmiş olmaktadır. Kısacası Tanrı nesnel ve kesin olarak bilinemez. Bu durumda ise Hristiyan imanı gerçekleşmez.⁵⁰

Kierkegaard, Hegel'in üç aşamalı, “kişiden bağımsız olarak doğru” önermelerine karşı çıkararak, “inanç”ın bir başka kişiye ifade edilebilir nitelikte olmadığını, Hristiyanlığın asıl ele alması gereken noktanın Hristiyan bireyin öznel inancı olduğunu sıkça vurgular. Çünkü Kierkegaard'a göre psikolojik durumlar sadece tek bir kişiye özgüdür. Her ne kadar inancın nesnesi doğru olmayabilirse de kişinin o inanca sahip olduğunun yanlışlanabilir nitelikte

⁴⁴Soren Kierkegaard, *The Essential Kierkegaard* (Ed. Howard V. Hong; Edna H. Hong), Princeton University Press, Princeton 1997, s. 8., Ayrıca bk. Soren Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler* (Çev. İbrahim Kapaklıkaya), Anka Yayınları, İstanbul 2005, s.50.

⁴⁵Soren Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments*, s. 300.

⁴⁶Soren Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments*, s. 130.

⁴⁷Vefa Taşdelen, *Kierkegaard'ta Benlik ve Varoluş*, Hece Yayınları, Ankara 2004, s. 137.

⁴⁸C. Stephen Evans, *Kierkegaard: An Introduction*, Cambridge University Press, New York 2009, s. 57.

⁴⁹Strathern, s.47.

⁵⁰Hakan Gündoğdu, a.g.m., s.114.

olmadığı görülür. Sonuç olarak öznellik, neye inanıldığı ile değil, inanan kişi ile inancı arasındaki ilişkiye dairdir.⁵¹

Kierkegaard, inanç ve hakikat kavramlarının temelde aynı olduğunu iddia eder.⁵² Kierkegaard'ın zihnindeki şey Hristiyanlığın hakikati sorunu olmayıp bireyin Hristiyanlıkla ilişkisidir. O, Hristiyanlığın hakikatlerini düzenleme hevesinde olanlardan tamamen farklı bir işle meşgul olduğunu vurgular. Kierkegaard'a göre aslolan Hristiyanlığa sonsuz bir ilgi gösteren bireyin, bu öğretilerle olan kişisel ilişkileridir.⁵³ Hakikat manevi insanda mesken tutar. Kierkegaard için öznellik manevi anlamlar ya da benliğin ruhunun varoluşsal tutumudur.⁵⁴ Hakikat olarak öznellik ile ilgili tüm ifadelerinde Kierkegaard bize nesne ile belirlenmiş Hristiyan yaşam şeklinde kişinin hiçbir anlamda oluşamayacağı ya da varlık bulamayacağı hatta kazara ya da şans eseri keşfedilemeyeceği, anlaşılamayacağı tezini sunar.⁵⁵ Görüldüğü gibi Kierkegaard için öznellik her şeyden önce Hristiyan inancının anahtarıdır.⁵⁶

Kierkegaard, Hegel'in her şeyi açıklama teşebbüsüne karşı çıkararak şeylerin açıklanmak yerine, yaşanmaları gerektiğini vurgular. Bundan dolayı, Kierkegaard, felsefesinde, doğabilimindeki gibi nesnel, evrensel, zorunlu doğrular aramaz. O, hakikatin öznel, tikel ve kısmi olduğunu belirtir. Ona göre, egzistansa dayanan varoluşun bir sistemi olamaz. Bu yüzden eğer tercihimizi nesnel değil de öznel hakikatten yana kullanacaksak, sistem düşüncesinden tamamen uzaklaşmamız gerekir.⁵⁷ Buradan hareketle Kierkegaard, kavramları, genel doğruları, nesnel hakikatleri bir yana bırakır. O, bireye, egzistansa ve öznel hakikatlere döner.⁵⁸ Sonuç olarak Kierkegaard Hegel'in aksine, hakikatin dışsallık, sosyal dünya ve aklın gücünün ötesinde bir husus olarak öznellik ve içe yönelik hamleler olduğu üzerinde ısrar eder.⁵⁹

Kierkegaard'ın yazılarının odak noktası "hakikatin subjektif karakterli oluşu"dur. Kierkegaard'a göre dinde önemli olan şey objektif bir hakikat değildir. Aslolan fertlerin dine olan samimi bağlılığıdır.⁶⁰ Kierkegaard'a göre nesnel hakikat dini inançlar için kesinlik kuramayacağından dolayı bilim ve aklın dini tartışmalardan uzak tutulmaları gerekir.⁶¹ Bu bağlamda Kierkegaard, subjektif kesinlik ya da inancın dini bilgi için zorunlu olduğunu öne sürer.⁶² Görüldüğü gibi Kierkegaard'ın dinî epistemolojisinin başlangıç noktası, hakikatin öznel olmasıdır. Kierkegaard'a göre herhangi bir hakikat için önemli olan bilen bireyin o hakikatle ilişkisinin niteliğidir. Ona göre bilen kişinin hayatıyla bağdaşmadıktan sonra nesnel hakikatin hiçbir anlamı yoktur. Sadece zihinsel bir kabul, birini hakikati bilen kişi olarak nitelenebilir. Herhangi bir alanda doğru bilgiyi elde etmek ancak bilen kişinin kendisini tam manasıyla ona adanmasıyla mümkün olur. Bu yüzden hakikat öznedir.⁶³ Hakikatin öznellik

⁵¹Türker Armaner, "Önsöz", Soren Kierkegaard, *Kayı Kavramı* içinde (Çev. Türker Armaner), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. IX.

⁵²Alastair Hannay, *a.g.e.*, s.130.

⁵³Soren Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments*, s.15.

⁵⁴James Collins, *The Mind of Kierkegaard*, Princeton University Press, Princeton, 1983, s. 141.

⁵⁵James Brown, *a.g.e.*, s.175.

⁵⁶Edward F. Mooney, "Kierkegaard, Our Contemporary: Reason, Subjectivity, And The Self", *The Southern Journal of Philosophy*, Vol.27, Issue 3, 1989, s.382.

⁵⁷Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul 2010, s.936.

⁵⁸Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s.937.

⁵⁹Clare Carlisle, *Kierkegaard's Philosophy of Becoming*, State University of New York Press, Albany 2005, s.129.

⁶⁰Frank Magill, *Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği* (Çev. Vahap Mutal), Dergâh Yayınları, İstanbul 1992, s. 31.

⁶¹Michael. P. Levine, "Kierkegaard: What Does The Subjective Individual Risk?" *International Journal for Philosophy of Religion*, Vol. 13, No 1, 1982, s. 13.

⁶²William T. Blackstone, "Dinsel Bilgi Sorunu" (Çev. Tuncay İmamoğlu), Ataç Yayınları, İstanbul 2005, s.178.

⁶³Kamuran Gödelek, *a.g.e.*, s.87.

temelinde ele alınması gerektiğine yönelik önemli görüşler öne süren varoluşçulardan birisi olan Nikolay Berdyaev de Kierkegaard'da olduğu gibi hakikatin öznel ve kişisel olduğunu sık sık vurgular.⁶⁴

Öznel hakikat, kişi olarak onun benimle olan ilişkisi yoluyla bina edilir. Buna karşılık nesnel hakikat kendi muhtevası yoluyla bina edilir. Öznel tutkuyla, içsel ilişkiyle ya da nihai sorumlulukla belirlenir. Bu dindar kişinin inancının ölçüsüdür.⁶⁵ Kierkegaard, mutlağa ulaşmak için çıkış noktamızın kuşku değil umutsuzluk olması gerektiğini belirtir.⁶⁶ İçe doğru hareket kendini gerçekleştirme gücünün bir ifadesidir ve bu Kierkegaard için hakikatin kriteridir. Kierkegaard'a göre hakikat ya da hakikilik bilgidен ziyade aşk ve onun sadakatine aittir.⁶⁷

Kierkegaard'a göre, insan yaşamı, soyut düşünceden çok daha değerlidir. Her şeyden öte genel felsefi problemler ve soyut düşünceler en önemli anlarında insana hiçbir yardımda bulunamaz. Ona göre, bireyin bir özne olarak kendisinin bilincine vardığı kişisel anlar insan hayatının en önemli anlarıdır. Bu kişisel ve öznel öğeleri sadece nesnel öğelere değer verip tüm insanlarda ortak olan nitelikleri dikkate alan rasyonel düşüncenin açıklaması mümkün değildir.⁶⁸

İnsanın bilişsel ihtiyaçları bilimsel metodun onları tatmin etme kabiliyetinden daha geniştir. İnsan; varoluşun anlamı, insan benliğinin doğası ve özgürlüğün kullanımı gibi soruları sorduğunda bilimsel metod ona yardımcı olamaz. Bu sorular Kierkegaard'ın "öznel düşünce" ya da "varoluşsal düşünce" terimlerinin alanları içinde kalır. En önemli insani konular nesnel düşünceden daha çok öznel düşünce alanında yer alır.⁶⁹ Kısacası insanın hakiki anlamda izahı nesnellikte değil öznellikte mümkün olabilmektedir.

Kierkegaard hakikatin içkin olduğunu sürekli ifade eder. Hakikat aslında bizzat insanın kendisindedir. O öznel hakikat olarak tanımlanır.⁷⁰ Kierkegaard, Aydınlanmanın geliştirdiği doğa bilimlerini örnek alan bilgi ve akılcılık anlayışına şiddetle karşı çıkar. Ona göre, Aydınlanma sırf nesnellığe vurgu yapmak için geleneksel din ve ahlâkın hakikatlerine karşı aldığı düşmanca tavır almaktadır. Bu durumdan son derece rahatsız olan Kierkegaard sürekli olarak öznel hakikatin önemini vurgular.⁷¹ Bu bağlamda o şunları söyler:

"Öznelğin, içsellğin hakikat olduğu tezi Sokratik bilgeliği içerir. Temelde varoluşun anlamına dikkat çeker ve bilen kişinin varolan bir birey olduğunun önemini vurgular. Maalesef spekülâtif düşünce ısrarla bilen öznenin varolan bir kişi olduğu gerçeğini göz ardı eder ve bu onun talihsizliğidir. Aslında yaşadığımız nesnel çağda bunu idrak edebilmek oldukça zordur."⁷²

Kierkegaard'da öznellik hakikattir. Ona göre insanın hakikatle olan ilişkisi sadece tutkulu içsellik yoluyla inşa edilmez aynı zamanda o insan varoluşunun son bulmayan karakteriyle de inşa olunur.⁷³ "Öznellik hakikattir" demek, hakikat bir özne olma tarzıdır veya bir insan olarak

⁶⁴<http://www.chebucto.ns.ca/Philosophy/Sui-Generis/Berdyaev/qt.htm>14.07.2014

⁶⁵George F. Seffler, a.g.m., s.44.

⁶⁶ Soren Kierkegaard, *Either Or A Fragment Of Life* (Trans. Alastair Hannay), Penguin Books, London, 1992, s. 515. Ayrıca bk. Soren Kierkegaard, *Etik/Estetik Dengesi* (Çev. İbrahim Kapaklıkaya), Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s.57.

⁶⁷ Clare Carlisle, a.g.e., s.105.

⁶⁸ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s.1000.

⁶⁹ James Collins, a.g.e., s. 140.

⁷⁰George F. Seffler, a.g.m., s.48.

⁷¹Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, s. 933.

⁷²Soren Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments*, s.204.

⁷³ George F. Seffler, a.g.m., s.46.

var olma tarzıdır demektir".⁷⁴ Kısaca, Kierkegaard'ın düşüncesinde varoluşsal hakikat amelîdir, daima son bulmayan bir yapıya sahiptir ve temelde de paradoksaldır.⁷⁵ Varoluşun paradoksallığı yapısından hareketle öznel hakikate vurgu yapan Kierkegaard konuyla ilgili olarak şunları ifade eder:

"Varolan öznedeki içsellik en yüksek noktası tutkudur. Bir paradoks olarak tutku hakikate karşılık gelir. Hakikatin paradokslaşması onun varolan özneye ilişkisi çerçevesinde temellenir. Varolan bir özne olduğunu unutan kişi tutkusunu kaybeder ve hakikati paradoks olmaktan çıkarır.⁷⁶...Paradoks hakikattir. İçsellik tutkusunun ifadesi olan nesnel kesinsizliktir. Bununla birlikte ezeli, mutlak hakikat kendi içinde paradoks değildir. Ancak o varolan kişiyle bağlantısı yoluyla oluşur. Varolan kişinin içselliği hakikattir.⁷⁷...Öznellik hakikat olduğu zaman hakikatin tanımı aynı zamanda nesnellik karşıtı olan bir ifadeyi kendisinde taşımalıdır. Böyle bir hakikatin tanımı şudur: nesnel belirsizlik içselliğin yoğun tutkusuna birlikte varolan kişi için en yüksek hakikate sıkıca tutunur."⁷⁸

Hakikate ancak özne onu keşfedince ulaşılabileceğini iddia eden Kierkegaard bu noktada şunları ifade eder:

"Öğretmen, kim olursa olsun, isterse bir Tanrı olsun, sadece bir vesiledir, çünkü hakikate olan yoksunluğumu ancak kendim keşfedebilirim, çünkü tüm dünya onu biliyor olsa dahi o ancak ben keşfedersem keşfedilmiş olur."⁷⁹

Buradan hareketle Kierkegaard'ın hakikat anlayışını aşırı bireyseliğinden dolayı eleştirenler olmuştur. Berdyaev ve Marcel gibi varoluşçu düşünürler Kierkegaard'ın hakikat noktasındaki aşırı bireyseliğini düzeltmiştir. Onlar her ne kadar Kierkegaard da olduğu gibi hakikatin öznel boyutunu temele almış olsalar da bilgimizin toplumsal karakteri olduğunun da farkına varmışlardır. Berdyaev ve Marcel'e göre hakikat toplumsal gerçeklikle bağlantılıdır.⁸⁰

Sonuç

Sonuç olarak Kierkegaard'ın hakikat konusunda öne çıkardığı temel kavramların; birey, varoluş, öznellik ve içsellik olduğu görülür. Bu kavramların her biri bir tepkiyi ifade eder. Birey topluma ve evrensel, varoluş öze, öznellik nesnellik, içsellik de dışsallığa karşı bir tepkidir. Onun Hegel'le ilişkisi de bu tepki temelinde ortaya çıkar.⁸¹ Kierkegaard, Avrupa düşüncesinin zihni sapmasına sert bir şekilde karşı çıkmıştır. Bu sapmada Hegelci felsefe öznenin unutulmasını sağlamış ve benlik nesnelleştirilmiş bir şekilde sunulmuştur.⁸² Kierkegaard, Hegel'de gördüğü nesnellik araştırmasına ve tümellik tutkusuna karşı çıkar. Ona göre varoluşu öznellikte, bireysellikte, bizzat kişide aramak gerekir. Buradan hareketle onun felsefesinin sistemci, bütüncü Hegel felsefesine ve Hristiyanlığın kurumsal din anlayışına karşı,

⁷⁴Kamuran Gödelek, a.g.e., s.90.

⁷⁵James Collins, a.g.e., s. 142.

⁷⁶Soren Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments*, s.199.

⁷⁷Soren Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments*, s.205.

⁷⁸Soren Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments*, s.203.

⁷⁹Soren Kierkegaard, *Philosophical Fragments*(Ed. and trans.,Howard V. Hong, Edna H. Hong), Princeton University Press, Princeton 1985, s.14. Ayrıca bk. Soren Kierkegaard, *Philosophical Fragments or A Fragment of Philosophy*(Trans. Swenson D. F.), Princeton University Press, Princeton 1962, s.17. Soren Kierkegaard, *Felsefe Parçaları ya da Bir Parça Felsefe* (Çev. Doğan Şahiner), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005, s. 18.

⁸⁰John Macquarrie, a.g.e., s.105.

⁸¹ Vefa Taşdelen, a.g.e., s.25.

⁸²Jame Brown, a.g.e., s.75.

dinî ama mistik bir protesto olduğu söylenebilir.⁸³ Hakikat temelde insan varoluşuyla alakalıdır ve Kierkegaard bunun maneviyat ve öznelikle ortaya konabileceğini iddia eder.⁸⁴ Kierkegaard'ın “öznel hakikattir” formülü aslında bizim düşündüğümüz gibi nesnellik küçümsenmesi değildir. Daha ziyade otantik insan yaşamının tanımlanmasıdır.⁸⁵

Varoluş felsefesinde önemli bir yere sahip olan Martin Heidegger de Kierkegaard gibi, hakikatin öznel olduğunu kabul eder. Sebepsiz merak ve sıkıntı, şüphe, içsel merak, keder, can sıkıntısı, yalnızlık, hayret ve ünsiyet gibi varoluşa bağlı temel duygular üzerinde yoğunlaşarak onlarda hakikati arar. Bu duygular sayesinde dünyanın özünü tanıyabileceğimize inanır.⁸⁶ Bu bilgilerden hareketle Heidegger'in her tümcesinin arkasında Kierkegaard'ın var olduğunu ve böylece Kierkegaard'ın dediklerinin, Heidegger aracılığıyla felsefî bir anlam kazandığını söyleyebiliriz.⁸⁷

Yukarıdaki değerlendirmelerden hareketle Kierkegaard'ın hakikati öznel temeline ele aldığı ve özneliği hakikate ulaşmanın olmazsa olmaz koşulu haline getirdiği söylenebilir. Ayrıca Kierkegaard'ın nesne ve nesnellik yönüne tepkisinin onun özneliğin hakikat olduğu iddiasının şekillenmesinde de çok önemli bir yere sahip olduğu ifade edilebilir.

KAYNAKLAR

- Armaner, Türker, (2006), “Çevirmenin Önsözü”, Soren Kierkegaard, *Kayı Kavramı* içinde (Çev., Türker Armaner), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. VII-XIV.
- Bezirci, Asım, (2005), “Önsöz”, Jean-Paul Sartre; *Varoluşçuluk* içinde, (Çev., Asım Bezirci), Say Yayınları, İstanbul, s.7-21.
- Blackstone, W. T, (2005), *Dinsel Bilgi Sorunu*, (Çev., Tuncay İmamoğlu), Ataç Yayınları, İstanbul.
- Brown, James, (1962), *Kierkegaard, Heidegger, Buber And Barth: Subject and Object in Modern Theology*, Collier Books, New York.
- Carlisle, Clare, (2005), *Kierkegaard's Philosophy of Becoming*, State University of New York Press, Albany.
- Cevizci, Ahmet, (2005), *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Cevizci, Ahmet, (2010), *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul.
- Collins, James, (1983), *The Mind of Kierkegaard*, Princeton University Press, Princeton.
- Demir, Ö.; Acar M., (1998), *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Gödelek, Kamuran, (2010), *Kierkegaard*, Say Yayınları, İstanbul.
- Durant, Will, (2010), *Felsefenin Öyküsü*, (Çev., Ender Gürol), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Evans, C. S., (2009), *Kierkegaard: An Introduction*, Cambridge University Press, New York.

⁸³ Ömer Naci Soykan, “Varoluş Yolunun Ana Kavşağında, Korku ve Kaygı Kierkegaard ve Heidegger’de Bir Araştırma”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Sayı 6,1999, s.35.

⁸⁴ Arthur E. Murphy, “On Kierkegaard’s Claim that ‘Truth is Subjectivity.’” *Essays on Kierkegaard* (Ed. Jerry H. Gill), Burgess Publishing Company, Minneapolis 1969, s.97.

⁸⁵ James Brown, a.g.e., s.76.

⁸⁶ Nurettin Topçu, a.g.e., s. 14.

⁸⁷ Jean Wahl, a.g.e., s.50.

- Friedman, R. Z., (1986), “Kant and Kierkegaard: The Limits of Reason and the Cunning of Faith”, *International Journal for Philosophy of Religion*, Vol. 19, Issue 3, s.3-22.
- Gündoğdu, Hakan, (2007), “Varoluşçu Felsefelerdeki Bazı Ortak Özellikler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. VII, Sayı 1, s. 95-131.
- Skirbekk, G.; Gilje N., (2006), *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, (Çev., Emrah Akbaş, Şule Mutlu), Kesit Yayınları, İstanbul.
- Hannay, Alastair, (1991), *Kierkegaard*, London-New York: Routledge Press.
- Kierkegaard, Soren, (1992), *Concluding Unscientific Postscripts To Philosophical Fragments*, (Ed. and trans. Howard V. Hong and Edna H. Hong), Princeton University Press, Princeton.
- Kierkegaard, Soren, (1992), *Either Or A Fragment Of Life*, (Ed. Victor Eremita, Trans. Alastair Hannay), Penguin Books, London.
- Kierkegaard, Soren, (1997), *The Essential Kierkegaard*, (Ed. H. V. Hong and Hong E. H. Hong), Princeton University Press, Princeton.
- Kierkegaard, Soren, (2009), *Etik-Estetik Dengesi*, (Çev., İbrahim Kapaklıkaya), Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Kierkegaard, Soren , (2005), *Felsefe Parçaları ya da Bir Parça Felsefe*, (Çev., Doğan Şahiner), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kierkegaard, Soren, (2005), *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, (Çev., İbrahim Kapaklıkaya), Anka Yayınları, İstanbul.
- Kierkegaard, Soren, (1985), *Philosophical Fragments*, (Ed. and trans. Howard V. Hong, Edna H. Hong), Princeton University Press, Princeton.
- Kierkegaard, Soren, (1962), *Philosophical Fragments or A Fragment of Philosophy*, (Trans. Swenson D. F.), Princeton University Press, Princeton.
- Levine, M. P., (1982), “Kierkegaard: What Does The Subjective Individual Risk?” *International Journal for Philosophy of Religion*, Vol. 13, No:1, s. 13-22.
- Macquarrie, John, (1972), *Existentialism*, The Westminster Press, London.
- Topçu, Nurettin, (1999), *Varoluş Felsefesi/ Hareket Felsefesi*, (Yayına Haz. Ezel Erverdi, İsmail Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Magill, Frank N., (1992), *Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasığı*, (Çev., Vahap Mutal), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Mooney, E. F., (1989), “Kierkegaard, Our Contemporary: Reason, Subjectivity, And The Self”, *The Southern Journal of Philosophy*, Vol.27, Issue 3, Fall, s.381-397.
- Murphy A. E., (1969), “On Kierkegaard's Claim that 'Truth is Subjectivity'.”, *Essays on Kierkegaard*, (Ed. Jerry G. Hill), Burgess Publishing Company, Minneapolis, s. 94-101.
- Piety, M. G., (2010), “The Epistemology of the Postscript”, (Ed. Rich Anthony Furtak), *Kierkegaard's Concluding Unscientific Postscript A Critical Guide*, Cambridge University Press, New York, s.190-203.
- Pojman, Louis P., (1977), “Kierkegaard on Justification of Belief”, *International Journal For Philosophy of Religion*, Volume:8, Issue: 2, Kluwer Academic Publishers, s.75-93.

- Rae, M. A., (2010), *Kierkegaard and Theology*, Clark Press, New York .
- Sefler, G. F., (1971), “Kierkegaard’s Religious Truth: The Three Dimensions of Subjectivity”, *International Journal For Philosophy of Religion*, Volume:2, Issue: 1, Kluwer Academic Publishers, s.43-52.
- Shinn, R. L., (1963), *Egzistansiyalizmin Durumu*, (Çev., Şehnaz Tiner), Amerikan Bord Neşriyat, İstanbul.
- Soykan, Ö. N., (1999), “Varoluş Yolunun Ana Kavşağında, Korku ve Kaygı: Kierkegaard ve Heidegger’de Bir Araştırma”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Yıl: 2 Sayı:6 Şubat-Nisan, Ankara, s. 35-53.
- Strathern, Paul, (1998), *90 Dakikada Kierkegaard*, (Çev., Murat Lu), Gendaş Yayınları, İstanbul.
- Taşdelen, Vefa, (2004), *Kierkegaard’ta Benlik ve Varoluş*, Hece Yayınları, Ankara.
- Tokat, Latif, (2007), *Varoluşçu Teoloji*, Karadeniz Yayıncılık, Rize.
- Wahl, Jean, (1999), *Varoluşçuluğun Tarihçesi*, (Çev., Bertan Onaran), Payel Yayınevi, İstanbul.
- Wilde, J. T.; Kimmel W., (1962), “Soren Kierkegaard”, *The Search for Being: Essays From Kierkegaard to Sartre On The Problem of Existence* (Ed. and trans. Jean T. Wilde and William Kimmel), Noonday Press, s. 49-95.
- <http://www.chebucto.ns.ca/Philosophy/Sui-Generis/Berdyayev/qo.htm> 14.07.2014
- <http://www.chebucto.ns.ca/Philosophy/Sui-Generis/Berdyayev/qt.htm> 14.07.2014